ڊاڪٽر رياضت ٻرڙو

# ٻہ-ٻوليائي سنڌي-اردو لغتن جو تجزياتي جائزو
(1947_2022ع)

# An Analytical Review of Sindhi-Urdu Dictionaries (1947-2022)

**Abstract:**

1947 saw the emergence of Pakistan as a new nation. Urdu was subsequently designated as the country's official language, but other languages of its constituent entities, including Sindhi, Punjabi, Balochi, Pashto, and Bengali, were not projected as national languages. People of all the provinces of newly established country came into direct interaction with Urdu language. The government and linguists recognised the need to create and compile bilingual dictionaries with all regional languages in this context. In Sindh province, Sindhi was a widely spoken language which had the status of official language during British Period. Before the conquest of Sindh by Great Birtain, Sindh was under the Kalhora and then Talpur tribes. During that period, Urdu was also familiar to Sindhi people. Poets of Sindh, like Roohal Faqeer, Syed Sabit Ali Shah, Sachal Sarmast, Khalifo Nabi Bakhsh Laghari, Qadir Bakhsh Bedil, Deewan Soorat Singh, Hamal Khan Laghari, Muhammad Hussain Bekus, Ghulam Muhammad Shah Gada, Syed Misri Shah, Mir Abdul Hussain Sangi, Mirza Qalich Baig, Mir Ali Nawaz Khan Talpur and Hidayat Ali Najfi Tarik were among the famous poets who used Urdu as second language to express their thoughts and feelings. It was because many words from Arabic, Persian, Sanskrit, Hindi and Turkish languages were part of Sindhi language which were also used in Urdu language frequently, hence, the lexical similarities existed in both languages to the considerable extent.

In this given perspective, bilingual dictionaries of Urdu-Sindhi and Sindhi-Urdu languages were compiled and edited so as to bring the speakers of both the languages closer together. The first Urdu-

Sindhi dictionary, titled “Naeen Urdu-Sindhi Lughaat” was published in 1950 and the first “Sindhi-Urdu dictionary” was printed in 1959 and thus two-way process to bring both languages closer to each other was started.

I have examined and provided a critical review of Sindhi-Urdu dictionaries published by 2022 in this article. During my critical examination, I have focused on the making of dictionaries with particular emphasis on presentation of meanings, pronunciations and grammatical information have been studied. This study use qualitative methodology and content analysis as its research instrument. This kind of research work is highly original in Sindhi language. This study will not only help improvise already published dictionaries but also inspire to find out and adopt new ways and methods for preparing qualitative bilingual dictionaries.

**Keywords:** *lexicography, bi-lingual dictionaries, linguistic, lexicon.*

سنڌ جي ادبي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ تي ٽالپر حڪومتي دؤر (1783 ـ 1843ع) ۾ سنڌي ٻوليءَ جا شاعر اردوءَ ۾ بہ شعر چوندا هئا. ان مان پڌرو آهي تہ انهن جو تعلق اردو ٻوليءَ سان تنهن وقت ئي جڙي چڪو هو ۽ اها ٻولي سنڌين لاءِ اوپري نہ رهي هئي. سنڌ ۾ اها اوپرائپ ان ڪري بہ گهٽ محسوس نہ ڪئي وئي هئي جو سنڌيءَ ۽ اردوءَ جا فارسي ۽ عربي ٻولين سان گهرا تعلق رهيا هئا, جيڪي سنڌ جي مدرسن ۾ صدين کان پڙهايون ويندڙيون هيون, خاص ڪري فارسي تہ سنڌ تي حاڪمن جي ٻولي رهي هئي ۽ ان کي لکپڙهہ ۾ سنڌي ٻوليءَ تي فوقيت حاصل هئي. ٽالپر حڪومتي دَور کان پوءِ سنڌ تي انگريز حڪومتي دؤر (1743 ـ 1947ع) ۾ فارسي ٻوليءَ جي سرڪاري حيثيت ختم ٿي, تہ فارسيءَ جي اهميت گهٽجڻ لڳي, پر سياسي سببن جي ڪري اردوءَ جو واهپو وڌڻ لڳو. جنهن سان سنڌ جا شاعر اردوءَ جي وڌيڪ ويجهو ٿيا. نامور عالم ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جي اردو شاعرن تي سهيڙيل ڪتاب ”*سندھ میں اردو شاعری [عہدِ شاہجہان تا قیامِ پاکستان]*“ (1967ع) سهيڙيو هو, جنهن جو ٽيون ڇاپو 1978ع ۾ مجلس ترقيءِ ادب لاهور پاران ڇپيو هو. ان ڪتاب ۾ ڊاڪٽر بلوچ 71 سنڌي شاعرن جو تعارف ۽ ڪلام ڏنو آهي جنهن ۾ پهريون نالو مُلا عبدالحڪيم عطا ٺٽويءَ (1040ـ1140هہ) جو آهي, جڏهن تہ ٻين شاعرن ۾, هي معروف شاعر شامل آهن: روحل فقير, سيد ثابت علي شاهہ, سچل سرمست, آخوند قاسم, مير صوبدار خان مير, خليفو نبي بخش لغاري قاسم, قادر بخش بيدل, ديوان صورت سنگهہ,

حمل خان لغاري، محمد حسين بيڪس، مخدوم امين محمد امين، سيد غلام محمد شاهه گدا، سيد مصري شاهه، مير عبدالحسين خان سانگي، ميرزا قليچ بيگ، مير علي نواز خان ٽالپور ۽ فقير هدايت علي نجفي تارڪ. ان طرح اسان کي سنڌي شاعرن جو هڪ اهم سلسلو نظر اچي ٿو جن سنڌي ٻوليءَ سان گڏ اردوءَ ۾ به شاعري ڪئي. انهن مڙني قادر الڪلام شاعرن ۾ اهم ترين نالو حضرت عبدالوهاب فاروقي المعروف سچل سرمست (1739_1827ع) جو آهي، جنهن کي سنڌي جي ڪلاسيڪل شاعرن جي ته مورتيءَ ۾ شاهه ۽ساميءَ جي وچ تي اهم حيثيت حاصل آهي. معروف محقق ۽ عالم احسان بدوي سچل سرمست جي اردو شاعريءَ بابت لکي ٿو ته

”جيتري قدر سچل سرمست جو اردو ڪلام شسته ۽ جامع آهي،
ايترو شايد ٻئي سنڌي اردو شاعر جو نه آهي.“ (1)

اهڙيءَ طرح سچل کان پوءِ سنڌ جي صوفي شاعر قادر بخش بيدل (1814_1873ع) جو نالو اردو شاعريءَ جي حوالي سان اهم آهي. ان بابت بدوي صاحب لکي ٿو: ”سچل سرمست کان پوءِ فقير قادر بخش بيدل ئي آهي، جنهن پنهنجي بلند تخيل سان اردو شاعريءَ جي آسمان تي پرواز ڪيو.“ (2)

جديد سنڌي شاعريءَ جي سرموڙ شاعر شيخ اياز (1923_1997ع) جا به شعري مجموعا *”بوئے گل نالہء دل“* (1954ع) ۽ *”نیل کنٹھ اور نیم کے پتے“* (1988ع) به ان ئي سلسلي جون اهم ڪڙيون آهن.

پاڪستان جي ٺهڻ کان پوءِ اردوءَ کي ملڪ جي قومي ٻولي بڻائڻ، ڪراچيءَ کي ملڪ جي گاديءَ جو هنڌ ڪرڻ ۽ ڪراچيءَ، حيدرآباد، سکر، نواب شاهه، ميرپور خاص، ٺٽي جهڙن سنڌ جي وڏن شهرن ۾ هندستان جي مختلف علائقن مان هجرت ڪري آيلن جي گهڻي اڪثريت جي ڪري سنڌ ۾ اردو ٻوليءَ کي وڌڻ ۽ اثر ڇڏڻ جا تمام گهڻا موقعا مليا به، ته ڏنا به ويا. انهن حالتن ۾ سنڌي ٻولي قديم، تهذيبي، ثقافتي، تاريخي، زميني، عوامي ۽ پختي ٻولي هئڻ ڪري پنهنجي سگهه سان نئين سِر جياپي جي جدوجهد ۾ شروع ٿي، جنهن کي ڪا به سرڪاري پُٺ حاصل نه هئي.

سنڌي ٻوليءَ کي نه صرف علم ۽ ادب جي دنيا ۾، پر تحقيق جي دنيا ۾ به پاڙون مضبوط ڪرڻيون پيون. لسانيات ۽ لغت ۾ جنهن ڪم کي 1850_1950ع جي عرصي ۾ شروع ڪري، اڳتي وڌائڻو پيو هو تنهن کي پاڪستان جي قيام کان پوءِ اردو ٻوليءَ سان به طرفي لغتن تائين پکيڙڻو پيو، ته جيئن ٻنهي ٻولين جي ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ ويجهڙائيءَ کي وڌائي سگهجي. ان سلسلي ۾، جيڪي ٻه-ٻوليائي اردو-سنڌي ۽

سنڌي-اردو لغتون گذريل 75 سالن دوران شايع ٿيون آهن. تن ۾ ابن الياس جي جوڙيل "نئين اردو-سنڌي لغات" (1950ع)، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جون جوڙيل ٻه لغتون "*سندھی-اردو لغت*" (1959ع) ۽ "اردو-سنڌي لغت" (1960ع)، ڊاڪٽر ابوالليث صديقيءَ جي لکيل بنيادي لغت "*بنیادی اردو*" ۾ جمال رند پاران سنڌي معنائون شامل ڪري ترتيب ۽ ترجمو ڪيل لغت "*بنیادی اردو*" (1968ع)، عبدالستار بلوچ جي مرتب ڪيل "اردو-سنڌي لغت/*اردو سندھی لغت*" (2003ع)، ڊاڪٽر بدر ڏامراهي جي جوڙيل "*علمی سندھی اردو لغت*" (2011ع)، محمد عثمان عباسيءَ جي ترتيب ڏنل "*سندھیکا سندھی اردو لغت*" سن 2016ع، رحيم بخش لُنڊ جي جوڙيل "*جدید اردو سندھی لغت*" (سن ڇپيل نه اٿس) ۽ علي شير قريشيءَ جي مرتب ڪيل "*رحمٰن سندھی اردو لغت*" (2018ع) شامل آهن. انهن لغتن کان سواءِ نياز همايونيءَ جو هڪ ڪتاب "*سندھی نامہ*" (1978ع) ڇپيو هو جنهن ۾ موضوع وار سنڌي لفظن کي اردو ٻوليءَ ۾ معنوي طور سمجهايو ويو هو. ان ڪتاب جي حيثيت پڻ لغت جهڙي هئي، تنهن ڪري ان ڪتاب کي به مٿين ڪتابن ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو. ممڪن آهي، ته ڪي ٻيون اردو-سنڌي يا سنڌي-اردو لغتون ڇپيون هجن، پر اهي راقم جي ڄاڻ ۾ نه آهن.

هن مقالي ۾ سنڌي کان اردوءَ ٻوليءَ ۾ ڇپيل لغتن جو هڪ مطالعو پيش ڪجي ٿو. اِن مطالعي کان اڳ، ڇپيل اردو-سنڌي لغتن جي مطالعي بابت راقم جو هڪ مقالو "اردو-سنڌي لغتن جو تنقيدي ۽ تجزياتي جائزو" عنوان سان،"سنڌي ٻولي" تحقيقي جرنل، جلد-14، شمارو-2، ڊسمبر 2021ع ۾ ڇپجي چڪو آهي. موجوده مقالو ان سلسلي جِي ٻِي ڪڙي سمجهڻ گهرجي.

هِن اڀياس ۾ جيئن ته بنيادي حوالا جائزي هيٺ آيل لغتن مان ورتا ويا آهن، ان ڪري ترت حوالي طور، وري وري حوالي جو نمبر ڏيڻ بدران، مختصر طور ننڍين ڏنگين () ۾ ص (= صفحي جو مخفف) ۽ صفحو نمبر لکيو ويو آهي.

### 1. ***سندھی-اردو لغت*** (1959ع):

هيءَ سنڌيءَ کان اردو ٻوليءَ ۾ معنائن جي پهرين لغت آهي، جيڪا وزارتِ تعليم پاڪستان حڪومت ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اهتمام سان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نگرانيءَ هيٺ ڇپي. ان لغت جا گڏيل طور مرتب، علم ۽ ادب جا معروف نالا، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (تنهن وقت سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم ۽ سنڌي شعبن جو صدر) ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان (صدر اردو شعبو سنڌ يونيورسٽي) هئا- اِن لغت جو

پهريون ڇاپو 1959ع ۾، مُجلد، رايل سائز ۾، 1000 جي تعداد ۾، 8 مهڙين ۽ 866 لغت جي صفحن ۽ پنجن انگريزي تي مشتمل، سنڌ يونيورسٽي پريس مان ڇپجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري طرفان پڌرو ٿيو. لغت جي پڇاڙيءَ ۾ 2 واڌو صفحا ”صحت نامي“ جا بہ شامل آهن، جڏهن تہ لغت جي ابتدائي صفحن ۾، چئن صفحن تي اردو ٻوليءَ ۾ ”پيش لفظ“ ۽ ٻن صفحن تي ”سندھی-اردو حروف تہجی“ تي مشتمل فهرست ڏني وئي آهي. جڏهن تہ ڪاٻي پاسي کان انگريزي ٻوليءَ ۾ شامل صفحن ۾ اندروني ٽائيٽل اور ٽيڪنيڪي صفحن کان پوءِ انگريزي ٻوليءَ جي پڙهندڙن لاءِ ”Preface“ بہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پاران لکيل شامل آهي، جيڪو تقريباً سمورو اردو ”پيش لفظ“ جو ترجمو آهي.

”سندھی-اردو لغت“ جي ”پيش لفظ“ ۾ مرتبَ، ان لغت سان گڏ ٻئي منظور ٿيل ٻيءَ لغت ”اردو-سندھی لغت“ جي اسڪيم ۽ مقصدن بابت ڄاڻائن ٿا تہ: ”53-1954ء میں وزارت تعلیمات، حکومت پاکستان نے سندھی-اردو لغت، اردو-سندھی لغت کی تیاری اور شاہ عبداللطیف بھٹائی رحہ کی منظومات کے اردو ترجمے کے لیے سندھ یونیورسٹی کو پیشکش کی اور کل اخراجات کا دو تہائی حصہ اردو ترقیاتی منصوبوں کے سرمایے سے منظور کیا۔ فاضل وائس چانسلر علامہ آئی-آئی- قاضی صاحب نے اس پیشکش کو فوراً منظور فرمایا لیا۔ کیونکہ آپ کے خیال میں یہ منصوبہ اردو اور سندھی بولنے والے حضرات کے باہمی اتفاق اور اتحاد کا ایک موثر ذریعہ تھا۔“ (ص الف) يعني پاڪستان جي ٺهڻ جي پهرين پنجن سالن اندر ئي ٻنهي ٻولين ۽ انهن جي ڳالهائيندڙ جي وچ ۾ پيدا ٿيل وٿيون گهٽائڻ ۽ انهن کي ويجهو ڪرڻ جي ڪوشش ۽ عملي وِکن جي شروعات لغتن ذريعي ڪئي وئي هئي، پر لغتن سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي سر موڙ شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام ”شاهہ جي رسالي“ جي اردو ترجمي کي بہ اسڪيم ۾ شامل ڪيو ويو هو. اهو هڪ اهم ۽ واکاڻ لائق قدم هو. انهن لغتن جي سهيڙ واسطي ٻن سالن جو مدو مقرر ڪيو ويو. تنهن ڪري ٻنان دير لغتن تي ڪم جو خاڪو جوڙي لفظن ۽ معنائن جو ڪم شروع ڪيو ويو. ان بابت مرتبَ لکن ٿا: ”’سندھی-اردو لغت‘ کا مسودہ 55-1956ء میں اور ’اردو-سندھی لغت‘ کا مسودہ 56-1957ء میں تیار ہو گیا۔“ (ص الف)

**”سندھی-اردو لغت“** جي پيش لفظ ۾ ڏنل سُڌ پٽاندر، منجهس 23675 سنڌي لفظن ۽ محاورن جون معنائون ٻن ڪالمن جي صورت ۾ ڏنل آهن. جيتوڻيڪ هِن لغت ۾ ”محاورا“ شامل تہ ڪيا ويا آهن، پر انهن جي ”محاوري“ طور نشاندهي نہ ڪئي وئي آهي. لغت ۾ لفظن جي لساني ۽ صوتياتي تحقيق کي بہ لکيو ناهي ويو جڏهن تہ لفظن ۽ انهن منجهان مشتق لفظن کي سنڌي آئيوبٽا ۾ اعرابن سميت لکيو ويو آهي. سنڌي

آئيويتا جي ڇهن اکرن ”ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ ۽ ڱ“ کي، ٻيءَ کنهن اکرِي صورت بدران، انهن ئي صورتن ۾ اردو ڳالهائيندڙن لاءِ لکيو ويو آهي، البت ”ڻ“ کي ”نؕ“ (ن پرسان ننڍي ط سان) لکيو ويو آهي، نہ تہ اهو اکر ”ٺ/ٽ“ طور پڙهڻ ۾ اچي ها. اهو ٺيڪ تہ آهي، پر جڏهن ”ڻ“ کنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ اچڻ بدران بئي کنهن هنڌ اچي ٿو تہ ان جو اردو تلفظ عجيب ۽ ڏکيو کنڊر ٻڌجي پوي ٿو. جهڙوڪ: ”آڻڻ“ کي ”آنٹنؕ“(ص 34) جهڙو لکيو ويو آهي، صرف ’نٹ‘ جي وچ تي گهڙُ نهيل ناهي. مٿين سڀني خاص سنڌي آوازن ۽ سندن ڳالهائڻ جي ڍنگن بابت اختصار سان ”پيش لفظ“ ۾ سمجهايو ويو آهي. جهڙوڪ: ”ٻ“ بابت هن ريت لکيو ويو آهي:

”ٻ: *حرف ’ب‘ کا ذرا نرم تر تلفظ جو ’بِیَہ‘ کے مشابہ ہے۔ ’ب‘ کا تلفظ دونوں ہونٹوں کے باہمی اتصال سے ہوتا ہے مگر ’ٻ‘ کا تلفظ متصلہ ہونٹوں کو منفصل کرتے ہوئے کیا جاتا ہے۔*“(ص ب)

”***سندھی-اردو لغت***“ ۾ سنڌي لفظن جو اردو رسم الخط ۾ تلفظ پڻ لکيو ويو آهي، پر انهن تي اعرابون نہ ڏنيون ويون آهن. ان کان سواءِ کنهن لفظ جو تسلسل سان مشتق لفظن ۾ ورجاءُ ٿيو آهي تہ ان جي اردو تلفظ کي ٻيهر لکڻ بدران ٿوري ڊگهي ليڪ (–) ڏني وئي آهي. جيڪڏهن ڪو لفظ ٻنهي ٻولين ۾ ساڳيءَ صورت وارو آهي، تہ انهن جو اردوءَ ۾ تلفظ ڏيڻ جي ضرورت سمجهي نہ وئي آهي، جيڪا صحيح ڳالهہ آهي، پر ڪٿي ڪٿي اهڙو تلفظ شامل بہ ٿي ويو آهي، جهڙوڪ ”آب“(ص 1). اهڙن بنا تلفظ وارن لفظن ۾ ”آب اَرتو، آبائتو، آب شناس، آبَتَ، آبرُو، آبَسُ، آبو، آبيس“ وغيره شامل آهن.

هن لغت ۾ لفظن جي اسم هئڻ جي حالت ۾ پهرين واحد صورت ۽ پوءِ جمع صورت لکي وئي آهي، گڏوگڏ ان جي نحوي ۽ صرفي حالت جي نشاندهي پڻ ڪئي وئي آهي. وياڪرڻي مخففن واسطي صرف چار مخفف ”ذ“ (مذکر)، ”ث“ (مونث)، ”ذ“ صفت (صفت مذکر) ۽ ”ث. صفت“ (صفت مونث) ڪتب آندا ويا آهن، باقي ٻيا مکمل لفظ لکيا ويا آهن، جهڙوڪ: ”*ضمیر، ظرف، مصدر، فعل مجہول، متعدی بالواسطہ، حرف جر، حرف ندا* ۽ *حرف جملہ*“. ان کان سواءِ لفظ جي اصل ٻوليءَ جي معلومات لاءِ هنن مخففن کي ڪتب آندو ويو آهي: ”سن“ (سنسڪرت)، ”ع“ (عربي)، ”ف“ (فارسي)، ”انگ“ (انگريزي) اور ”ھ“ (هندي)، جڏهن تہ ”بلوچي“ ۽ ”ترڪي“ ٻولين لاءِ سڄا لفظ لکيا ويا آهن، جنهن کان پوءِ ان لفظ جا مترادف لفظ ۽ معنائون درج ڪيون ويون آهن. جيڪڏهن کنهن لفظ جون ٻنهہ الڳ معنائون آهن، تہ انهن جي وچ تہ ’ڳنڍيندڙ ليڪ‘ (-) ڏني وئي آهي. اصل ۽ مشتق لفظن جي سڃاڻ واسطي اصل لفظ جي اڳيان

ٿلهي ڪاري ٻڙي ( ● ) ۽ مشتق لفظن، فُقرن ۽ ورجيسن/اصطلاحن اڳيان ننڍي ٿلهي لِيڪ ( ـ ) ڏني وئي آهي.

هيٺ "سندھی-اردو لغت" مان ٻه عدد داخلائون، هڪ بنيادي ۽ هڪ مشتق، مثال خاطر پيش ڪجن ٿيون:

- آتو ج آتا: ۞صفت [س] جلد باز، عجلت کرنے والا- بے تاب، بے قرار- انتظار کرنے والا، راہ دیکھنے والا، منتظر- بیزار، دق، خفا- حیران، پریشان، ششدر- مصیبت زدہ، عاجز، ناچار- تھکا ماندہ- ضرورت مند، محتاج
- آتو ٿِيَڻُ (ـ ٿيين ٹ): بے تاب ہونا، عجلت کرنا- (مقصد پورانہ ہونے پر) خفا ہونا، بے صبر ہونا -بے تاب ہونا•(ص 5)

هيءَ هڪ اهم لغت آهي، جنهن تي ٻن ناميارن عالمن ۽ محققن ڪم ڪيو. حيرت آهي، ته هن اهم لغت جو ٻيو ڇاپو 60 سالن کان وڌيڪ وقت گذرڻ باوجود نه ڇپيو آهي.

## 2. سندھی نامہ (1978ع):

بنيادي طور هيءَ لغت جو ڪتاب نه آهي، نه ئي متس "لغت" يا "ڊڪشنري" لفظ جي نشاندهي ڪيل آهي، پر پنهنجيءَ پيشڪش ۾ هيءَ ڪتابُ هڪ قسم جي لغت ئي آهي. ان ڪتاب جو مؤلف نامور سنڌي اديب ۽ مترجم نياز همايوني آهي. ان ڪتاب جو پهريون ڇاپو 1978ع ۾، ڊيمي سائز ۾، مجلد، 8 شروعاتي ۽ 259 متن جي صفحن تي مشتمل، مرڪزي اردو بورڊ لاهور پاران ڇپيو. هيءَ ڪتاب، ان اداري پاران ڇپجندڙ اشاعتي رٿا هيٺ ڇپيل ڪتابن "براہوئی نامہ" [عبدالرحمان براهوئي]، "بلوچی نامہ" [عطا شاد بلوچ]، پشتو نامہ" [ڊاڪٽر انوارالحق] ۽ "پنجابی نامہ" [ارشاد احمد پنجابي] کان پوءِ، ان سلسلي جي پنجين ڪڙي هو.

"سندھی نامہ" جي ٻنهي فليپن تي، ڇپائيندڙ اداري پاران اِهڙن ڪتابن جي اهميت ۽ ڪارج جي حوالي سان وضاحت ڏني وئي آهي ته "اردو اور علاقائی زبانوں کو قریب تر لانے کے لئے مرکزی اردو بورڈ ایک اور منصوبے پر عمل پیرا ہے جس کے تحت پاکستان کی علاقائی زبانوں کے ایسے الفاظ کا انتخاب کیا جارہا ہے جو پہلے سے اردو میں موجود نہیں ہیں اور جو ہمارے مختلف علاقوں کی جغرافیائی ماحول اور ثقافتی احساسات کی ترجمانی کرتی ہیں... اس سلسلے میں عموماً ایسے الفاظ کا انتخاب کیا گیا ہے جو اپنی مخصوص

• ٻيهر 'بے تاب ہونا' نه لکڻ گهرجي ها.

نوعیت اور جامع معنویت کے اعتبار سے اردو بول چال میں رچنے بسنے کی صلاحیت رکھتے ہیں۔ ہر منتخب لفظ کے ساتھ اس کی تشریح شامل ہے تاکہ اس کا مفہوم بخوبی واضح ہو جائے۔"

اهو عالم آشڪار آهي تہ جڏهن بہ ٻہ ٻوليون هڪٻئي سان ويجهڙائيءَ واري ڳانڍاپي ۾ اينديون آهن، خاص طور تي هڪ ئي ڌرتيءَ تي ثقافتي طور گڏوگڏ وڌنديون ويجهنديون آهن، تہ هڪٻئي تي گهرا اثر ڇڏينديون آهن. اردو ۽ سنڌي ٻولين جو سنڌ ۾ پڻ خاص ڪري، اهڙو ئي گهرو تعلق آهي. ان ڪري ٻنهي ٻولين جي اهڙن لفظن جي نشاندهي ۽ صحيح واهپو بيحد لازمي بڻجي پوي ٿو جيڪي ٻنهي ٻولين جا ڳالهائيندڙ هڪٻئي سان ڳالهائن ٿا، تہ جيئن لفظ پنهنجي حقيقي مفهوم ۽ معنيٰ موجب ئي ڪتب آندا وڃن. ان ڪتاب جي وڏيڪ خصوصيت کي نروار ڪندي، نياز همايوني "ابتدائيہ" ۾ لکي ٿو: "اس (کتاب) کے مطالعہ سے مجلسی اور ثقافتی تعارف کے ساتھ ساتھ علمی اور لسانی اعتبار سے بھی استفادہ کیا جا سکتا ہے۔" (ص ز)

سنڌي ٻوليءَ جي آوازن جي نمائندگيءَ لاءِ تہ سنڌي آئيوٽا ۾ اکر شامل آهن جن کان سنڌي ڳالهائيندڙ چڱيءَ پر سڄاڻو آهن، پر انهن آوازن مان ڪجھ آوازن، جهڙوڪ "ٻ، ڄ، ڏ" وغيره کي اردو اکرن ذريعي لکت ۾ آڻي نہ ٿو سگهجي، ڇاڪاڻ تہ اردو ٻولي انهن آوازن ۽ انهن جي نمائندگي ڪندڙ اکرن کان وانجهيل آهي. ان ڪري اهڙن آوازن وارن لفظن کي اردو اچارن ۾ پيش ڪرڻ هڪ اهم مسئلو رهندو آيو آهي. ان مسئلي کي نبيريندي، نياز همايوني صاحب "ابتدائيہ" ۾ وضاحت ڪئي آهي تہ: "یہ بات توجہ طلب ہے کہ سندھی زبان کے بعض الفاظ اتنے دقیق ہیں کہ انہیں دوسری زبان بولنے والے اصحاب آسانی سے ادا نہیں کر سکتے، اس لیے اردو رسم الخط کی مدد سے ان کا قریب ترین تلفظ دینے کی کوشش کی گئی ہے مگر صوتی اعتبار سے سندھی الفاظ کو اردو میں ہم آہنگ کرنے کی لیے جو دشواریاں در پیش رہیں، وہ خامیوں کی شکل اختیار کر گئیں۔ اس بارے میں معذرت کے سوائے اور کوئی چارہ نہیں۔" (ص ز-ح) اهڙن ڪجھ سنڌي لفظن ۽ انهن جي 'خامين وارن اچارن' کي، "شادی بیاہ کی رسمیں" واري ذيلي عنوان منجهان، هيٺ پيش ڪجي ٿو:

| سنڌي لفظ | اردوءَ ۾ اچار/لکت |
|---|---|
| مڱڻو | منگنو (ص 3) |
| ٻڪي | بکی (ص 4) |
| ڄڃ | جنج (ص 7) |
| لاڏو | لاڈو (ص 7) |

| | |
|---|---|
| ڳانو | گانو (ص 8) |
| ڏنڊ جو سڱ* | ڈنڈ جو سنگ (ص 10) |
| ڀاڄ ڀڄائڻ | بھانج بھنجائن (ص 11) |
| ڄانجي• | جانجی (ص 12) |

"*سندھی نامہ*" ۾ ترتيب جي لحاظ کان، ڪتاب ۾ شامل سنڌي لفظن کي، اردو رسم الخط ۾ لکڻ کان پوءِ ننڍين ڏنگين ۾ سنڌي لپيءَ ۾ لکيو ويو آهي، پر اردو رسم الخط ۾ جيڪڏهن لفظن تي ضروري هنڌن تي اعرابون ڏنيون وڃن ها ته وڌيڪ سٺيءَ طرح سنڌي لفظن کي پڙهي سگهجي ها. مٿي ڏنل اردو اچارن ۾ ان مونجهاري کي چڱيءَ ريت ڏِسي سگهجي ٿو. لفظ جي اندراج کان پوءِ نئين سٽ تي تشريح، مترادف لفظ ۽ معنيٰ لکي وئي آهي.

"*سندھی نامہ*" ۾ هنن موضوعن تي مشتمل چونڊ لفظن ۽ انهن جي تشريح ۽ سمجهاڻي شامل آهي: "*سماجیات، تفریحات، قدرتیات، حیوانیات، زمینداری، خانہ داری، لسانیات، انسانیات* ۽ *متفرقات*". جڏهن ته هر هڪ عنوان کي گهڻن ئي ذيلي عنوانن ۾ پڻ ورڇيو ويو آهي، جهڙوڪ لسانيات جي ذيلي عنوانن ۾ "*سندھی مصادر، اسمائے صوت، اسمائے جمع اور مصدر جیسے اسم*" شامل آهن. البت انهن موضوعن هيٺ آندل لفظن کي آئيويٽا جي ڪُلي ترتيب سان درج نه ڪيو ويو آهي: ڪٿي اها ترتيب موجود آهي، ته ڪٿي موجود ناهي.

هيٺ "*سندھی مصادر*" جي ذيلي عنوان منجهان ٽي عدد داخلائون مثال خاطر پيش ڪجن ٿيون:

*آبن (آبڻ) کپڑوں پر استری پھیرنے سے پہلے پانی چھڑکنا۔*

*آبوہن (آبوهڻ) تلنے والی چیزوں میں خشک یا تر مصالحہ بھرنا۔*

*آبوسن (آبوسڻ) زور سے بھرنا، کسی چیز کو تیل یا گھی میں تر کرنا۔*(ص 192)

هن ڪتاب ۾ ڪي داخلائون اهڙيون به آهن جن ۾ مونجهارا به محسوس ٿين ٿا ته ڪجهه هنڌن تي صحيح معنيٰ لکيل به نه ٿي لڳي. جهڙوڪ "ڄڃ" جون گڏوگڏ به داخلائون هن ريت لکيون ويون آهن:

*جنج* (ڄڃ) : *برات جو دور و نزدیک سے آکر دولھا والوں کے گھر میں جمع ہو جاتی ہے۔*

---

* اصل ۾ "سڱ چَڙهِي".

• درست "ڄاڃي".

جنج (ڄڄ): دعوت ولیمہ جس میں عزیز و اقارب کے علاوہ دولھا والوں کے دوست احباب بھی شریک ہوتے ہیں۔ (ص 7)

جڏهن تہ "ڄڄ" جي معنيٰ "جامع سنڌي لغات" ۾ هن ريت ڏني وئي آهي: "شاديءَ ۾ گهوٽ جي طرف گڏ ٿيل ماڻهو. گهوٽيتا ـ ڄاڄي. شاديءَ جي موقعي تي گڏ ٿيل ماڻهو ـ برات گڏ ٿيل ماڻهو ـ برات."[3]

نياز همايوني صاحب پاران ڏنل بہ داخلائون هڪ ٻئي کان الڳ الڳ نہ ڏيڻ گهرجن ها، پيو تہ ٻيءَ داخلا ۾ ڏنل لفظ "دعوتِ وليمہ" کنهن بہ ريت "ڄڄ" جي مفهوم سان ٺهڪندڙ نہ ٿا. "دعوتِ وليمہ" بابت "فیروز اللغات اردو جامع" ۾ هن ريت معنيٰ ڏني وئي آهي: "وہ ضیافت جو مسلمانوں میں نکاح کے دو ایک دن بعد ہوتی ہے۔"[4]

بهرحال، متن ۽ مواد جي لحاظ کان "سندھی نامہ" هڪ اهم ڪتاب آهي. هن ڪتاب جو نئون ڇاپو واڌارن، سڌارن ۽ اعرابن سان ضرور ڇپجڻ گهرجي. نئين ڇاپي ۾ "ڏسٽي" (Index) ڪي ضرور شامل ڪجي، تہ جيئن ڪنهن بہ داخل ڪيل لفظ کي سولائيءَ سان ڳولي سگهجي. ان سان ان ڪتاب جو ڪارج گهڻو وڌي ويندو.

### 3. علمی سندھی-اردو لغت (2011ع):

1959ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي گڏيل طور مرتب ڪيل "سندھی-اردو لغت" کي اڌ صديءَ کان بہ وڌيڪ گذرڻ کان پوءِ لغت جي لفظ سان ٻي سنڌي-اردو لغت، "علمی سندھی-اردو لغت" نالي سان ڇپجي پڌري ٿي، جيڪا نامور محقق ۽ اديب ڊاڪٽر بدر ڏامراهي جي مرتب ڪيل آهي. ان لغت جو پهريون ڇاپو آڪٽوبر 2011ع ۾، ڊبل ڪرائون سائز ۾، مجلد، 398 صفحن تي مشتمل، 1000 جي تعداد ۾، نيو ڪانياواڙ اسٽور ڪراچيءَ پاران ڇپجي پڌرو ٿيو.

هن لغت جي ٽائيٽل تي مؤلف جو نالو غلطيءَ سان "بدر دھامراھو" لکجي ويو آهي، البت اندرئين ٽائيٽل تي درست نالو "بدر دھامراہو" لکيل آهي.

هِن لغت ۾ "فهرست" شامل آهي، جنهن سان ڪنهن بہ اکر سان شروع ٿيندڙ لفظن کي وڌيڪ سولائيءَ سان ڳولي سگهجي ٿو. فهرست ۾ ڪجهہ سنڌي اکرن سان ٽيڏي ليڪ ( / ) ذريعي اردو اکر پڻ لکيا ويا آهن. جهڙوڪ: "ٻ/بھ"، "ٿ/تھ"، "ٽ/ٹ"، "ڇ/چھ"، "ڌ/دھ"، "ڍ/ڈھ"، "ڙ/ڑ"، "ڦ/پھ"، "ڪ/ک"، "ڻ/ن ٹ" ۽ "ي/ی/ے". ان منجهان پڌرو ٿو ٿئي تہ انهن اکرن جا اردو متبادل سنڌي اکرن سان گڏ لکيل اکر آهن، پر فهرست ۾ "ٺ/ٹھ" رهجي ويو آهي. ان کان سواءِ ڇهن اکرن "ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ ۽

ڱ" کي، "سندھی-اردو لغت" (1959ع) وانگر، ساڳيءَ صورت ۾ لکيو ويو آهي. "ڻ/نٹ" پڻ بلوچ صاحب جي ڏنل لکت وانگر ڏنل آهي. پڙهندڙ هجي، ته اهڙن اکرن ۾ لکيل لفظن کي اردو ٻوليءَ وارا پڙهي نه سگهندا، ڇاڪاڻ ته انهن کي، اهڙن آوازن جي پوريءَ طرح خبر ئي نه هوندي.

ان لغت ۾ مؤلف پاران اردو ٻوليءَ ۾ ساڍن ائن صفحن تي مشتمل "پيش لفظ" لکيل آهي، جنهن ۾ هُن ٻنهي ٻولين اردو ۽ سنڌي جي رسم الخط جو مختصر طور جائزو ورتو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي خاص اکرن جهڙوڪ "ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ، ڱ ۽ ڻ" بابت لکيو آهي ۽ ٻنهي ٻولين جي گرامر تي بحث به ڪيو آهي. مثال طور "ٻ" بابت هن ريت لکيو ويو آهي:

> *"یہ حرف 'ب' کا ہم آواز ہے، لیکن فرق یہ ہے کہ 'ب' کی آواز ہونٹ ملا کر باہر نکالی جاتی ہے۔ جبکہ 'ٻ' کو ادا کرنے میں ہونٹ ملا کر آواز اندر لے جاتے ہیں۔"* (ص 9)

ڊاڪٽر غلام علي الانا موجب، "ب" (وينجن، consonant) جو آوازُ ٻِڇپئون (bilibial)، ڳرو (voiced)، اَوِسرڳ (unaspirated) ۽ ڏُوڪڻو (explosive/plosive) آهي ۽ "ٻ" (وينجن) جو آوازُ ٻِڇپئون، ڳرو، اوسرڳ ۽ ڇُوسڻو (implosive) آهي[2]. يعني ٻنهي جي آوازن ۾ صرف هوا جي 'ڌُوڪ' ۽ 'ڇُوس' جو فرق آهي. [ب] ۾ هوا ٻاهر ڪڍجي ٿي ۽ [ٻ] ۾ هوا اندر ڇُوسجي ٿي. جڏهن ته ٻنهي آوازن جي ادائگيءَ ۾ مليل چپن کي کولڻو پوندو آهي. ان لحاظ کان [ب] ۽ [ٻ] بابت ڊاڪٽر ڏامراهي جي مٿي لکيل ادائگيءَ ۾ اها درستگي ڪرڻي پوندي، ته *"... جبکہ 'ٻ' کو ادا کرنے میں باہم ملے ہوئے ہونٹوں کو کھول کر ہوا کو اندر لے جاتے ہیں۔"* جڏهن ته *"سندھی-اردو لغت"* (1959ع) ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي ڏنل ۽ مٿي ڄاڻايل [ٻ] بابت پيراگراف ۾، [ب] جي ادائگيءَ بابت ڏسيل طريقيڪار سان به اختلاف رکڻو پوندو.

هِن *"علمی سندھی-اردو لغت"* ۾ به، *"سندھی-اردو لغت"* (1959ع) جي ابتڙ سيني لفظن کي اردوءَ رسم الخط ۾ لکيو ويو آهي، نه ته جن لفظن جي صورتخطي هڪجهڙي آهي، ته انهن کي لکڻ جي گهرج نه هئي، جهڙوڪ: "آب، آباد، آبدار، آبيس، آتر، آتو آپتِ، آپو آجام، آڄپو" (ص 16). البت انهيءَ ئي صفحي تي "آبرو" کي اردو لکت ۾ لکيو نه ويو آهي.

مؤلف لکي ٿو ته *"اس لغت میں اختصار کے پیش نظر ایسے الفاظ جو املا اور ادائگی میں سندھی اور اردو دونوں زبانوں میں مستعمل ہیں، حذف کر دیے گئے ہیں۔"* (ص 14) پر اهڙا ڪهڙا لفظ آهن، تن جي

ڪا بہ نشاندهي ڪيل نہ آهي. ان کان سواءِ اهو ممڪن نہ آهي تہ اهڙن ”املا ۽ ادائگيءَ“ وارن مستعمل لفظن جون معنائون بہ سيني عام پڙهندڙن ۽ شاگردن کي اينديون هجن. ان ڪري انهن لفظن کي لغت جو حصو بڻائڻ پڻ ضروري هو.

هِن لغت ۾ بہ واهپيدارن خاص ڪري عام ماڻهن ۽ شاگردن جي ضرورت کي خيال ۾ رکندي، مؤلف پاران سنڌي ٻوليءَ جي منتخب لفظن جو ذخيرو شامل ڪيو آهي. ان بابت ڊاڪٽر ڏامراهو لکي ٿو: ”سندھی زبان کے الفاظ کا وہ ضروری ذخیرہ دیا گیا ہے جو ایک اردو بولنے والے کے لئے یا ایک سندھی بولنے والے کے لئے ضروری ہے---یہ لغت ثانوی و اعلیٰ ثانوی مدارج کے طلبہ اور عام قارئین کے لئے کارآمد لغت کی صورت میں پیش کی جارہے ہے، اس لئے امید ہے کہ طلبہ اور عام قارئین اردو اور سندھی میں اس کی پذیرائی ہوگی۔“(ص 14) ان طرح ان لغت جو ڪارج عام ماڻهن ۽ شاگردن لاءِ وڏيڪ آهي.

هِن لغت ۾ اٽڪل 19 هزار سنڌي لفظن ۽ اصطلاحن جون داخلائون شامل آهن، جيتوڻيڪ ان بابت ڪا آگاهي ”پيش لفظ“ ۾ ڏني ناهي وئي. داخل لفظن جي اصل ٻوليءَ بابت ڪا ڄاڻ شامل ناهي، جڏهن تہ وياڪرڻي مخففن کي استعمال ڪرڻ بدران مڪمل لفظ لکيا ويا آهن جن جي گهرج نہ هئي، ڇاڪاڻ تہ لغتن ۾ مخففن جو واهپو سادگي، سهولت ۽ جڳهہ بچائڻ لاءِ ڪيو ويندو آهي. هن لغت ۾ اردو معنائن ۽ مترادف لفظن کي نستعليق خط ۾ لکيو ويو آهي جيڪا سني ڳالهہ آهي.

هن لغت ۾ ڏنل سنڌي لفظن جي اردو لکت ۾ سنڌي ”ھ“ کي اردو ”ﮬ“ وانگر لکيو ويو آهي، جيڪو نہ ڪرڻ گهرجي ها، ڇاڪاڻ تہ اردوءَ ۾ وسرڳي ۽ اَوسرڳي کي ٻن طريقن سان لکيو ويندو آهي يعني ”ﮬ“ ۽ ”ہ“. ان سان سنڌي لفظن جا تلفظ بگاڙ جو شڪار ٿيا آهن، مثال طور ”آڳهہ“ کي ”آگھ“ ۽ ”آگاهي“ کي ”آگاھی“ ڪري اچار ۾ لکيو ويو آهي (ص 19). جيڪو غلط آهي. ٻنهي لفظن کي ترتيب وار ”آگہہ“ ۽ ”آگاہی“ ڪري لکڻ گهرجي ها. اهڙيءَ طرح ”۽“ کي بہ درست طرح سان لکڻ جي گهرج آهي.(ص 397)

”علمی سندھی-اردو لغت“ ۾، ٻن ڪالمن ۾ لفظ ۽ معنائون ڏنيون ويون آهن. ٻنهي ڪالمن جي وچ تي ڇِتي اُڀي ليڪ ڇپي وئي آهي، جڏهن تہ هر هڪ ڪالم بہ ٻن حصن ۾ ورڇيل آهي، جن مان پهرئين حصي ۾ سنڌي لفظ ۽ ٻئي حصي ۾ اردو مترادف ۽ معنيٰ ڏنل آهي. هتي ان لغت مان ٽي عدد اندراج، خيال خاطر، پيش ڪجن ٿا:

قاسي (پھاسی-مؤنث) پھانسی۔ پھندہ۔

قاڪ (پھاک-مؤنث) بلد۔ خطہ زمین۔

قان (پھاں-صفت) چُور۔ تھکا ہوا۔ ماندہ۔(ص 247)

هن لغت جي بئڪ ٽائيٽل تي مشهور اديب احمد علي صابر چانڊيي جو رايو ڏنل آهي. هو لکي ٿو: "آپ نے اب سندھی اردو لغت کو ترتیب دے کے ایک نئی شمع روشن کی ہے۔"

هن "علمی سندھی-اردو لغت" کي، وڏيڪ 'علمي ۽ جامع' بڻائڻ جي گهرج آهي، ڇاڪاڻ ته ان لغت نئين سر سنڌي-اردو لغت نويسيءَ کي اڳتي وڌائڻ ۾ هڪ ڪردار ۽ ڪارج ادا ڪيو.

### 4. سندھیکا سندھی اردو لغت (2016ع):

سنڌيءَ کان اردو ٻوليءَ ۾ جوڙيل "سندھیکا سندھی اردو لغت" جو مرتب سينئر استادُ محمد عثمان عباسي آهي. ان لغت تي نظرثاني مشهور اديب عبدالستار بلوچ جي ڪيل آهي. ان لغت جو پهريون ڇاپو آڪٽوبر 2016ع ۾، ڊيمي سائز ۾، مُجلد، 247 صفحن تي مشتمل، ذڪي سنز پرنٽرز ڪراچيءَ مان ڇپجي، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچيءَ پاران پڌرو ٿيو.

هِن لغت ۾ عبدالستار بلوچ پاران اردو ٻوليءَ ۾ ٽن صفحن تي مشتمل "مقدمو" شامل آهي، جنهن ۾ بنهه اختصار سان، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جن جي مرتب ڪيل لغتن "سندھی-اردو لغت" (1959ع) ۽ "اردو-سندھی لغت" (1960ع) جي مختصر ذڪر کان پوءِ پنهنجي مرتب ڪيل "اردو سندھی لغت" (2003ع) کان سواءِ ٻئي لغت جي ڪم نه ٿيڻ بابت ويچار ونديا آهن. شايد سندس ڄاڻ ۾ ڊاڪٽر ڏامراهي جي مرتب ڪيل "علمی سندھی-اردو لغت" (2011ع) ناهي، جنهن ڪري ان بابت "مقدمي" ۾ لکيل ناهي. هُو موجوده "سندھیکا سندھی اردو لغت" جي نوعيت ۽ حيثيت بابت ۽ ان لغت تي پنهنجي ڪيل نظرثانيءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته "یہ ایک محدود اسکول سطح کی 'سندھی اردو لغت' ہے۔ وہ محمد عثمان عباسی صاحب نے مرتب کی ہے، تاہم میں نے کچھ ضروری الفاظ کا اس میں اضافہ کیا ہے اور پورے مسودے کو ایڈٹ کیا ہے۔ پھر بھی یہ ایک محدود لغت ہے اور کسی بھی طرح ایک حوالہ جاتی لغت کے طور پر استعمال میں نہیں آ سکتی۔ ہم اس لغت کو 'اسکول ایڈیشن' کہہ سکتے ہیں۔" (ص 4) ان لحاظ کان هيءَ هڪ روايتي ٻه-ٻوليائي سنڌي-اردو لغت جي حيثيت رکي ٿي.

هِن "سندھیکا سندھی اردو لغت" ۾ هڪ صفحي تي سنڌي ۽ اردو ٻولين جي "آئيوبيٽا" ٽيبل جي صورت ۾ ڏني وئي آهي، جنهن ۾ خاص سنڌي آوازن جي نمائندگي ڪندڙ اکرن "ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ، ڱ ۽ ڻ" جي سامهون ڪو به اردو اکر لکيو نه

ويو آهي ۽ ٽيبل جي هيٺان لکيو ويو آهي تہ انهن اکرن جو نعم البدل اردوءَ ۾ ناهي، جڏهن تہ انهن لاءِ اهو اکر ضرور ڄاڻائڻ گهرجي ها جيڪو لغت ۾ متبادل طور ڪتب آندو ويو آهي. هن لغت ۾ انهن اکرن جي بدران ترتيب وار هن ريت اکر ڪتب آندا ويا آهن: "ٻ" لاءِ "ب ۽ ب"، "ڄ" لاءِ "ج ۽ ج"، "ڃ" لاءِ "ج ۽ نج"، "ڏ" لاءِ "ڈ"، "ڳ" لاءِ "گ"، "ڱ" لاءِ "ڳ ۽ گ" ۽ "ڻ" لاءِ "ن، ڻ، ڑ ۽ ٹ". ٻن ٻن اکرن جو اهڙو واهپو ڪنهن بہ ريت صحيح نہ آهي. بهتر هو تہ ڪو هڪ اکر متبادل طور ڪتب آندو وڃي ها. مقدمي" ۾ بہ ان بابت هي ٻئي ڳالهيون لکيون ويون آهن: "*مندرجہ بالا سات حروف کا اردو میں تلفظ نہ ہونے کے باعث ان کو جوں کا توں رکھا گیا ہے۔ البت کوشش کرکے ان کو اردو حروف تہجی کے قریبی حروف میں دکھایا گیا ہے۔*"(ص 5) ان منجهان پڌرو ٿو ٿئي تہ مقدمي نگار بہ انهن متبادل اکرن بابت واضح نہ آهي. لغت تي "نظرثاني" ڪندڙطور سندس فرض هو تہ هُو ڪنهن هڪ طريقي کي اختيار ڪري ها يا اهڙي تجويز مرتب اڳيان رکي ها.

هن لغت ۾ داخلائن جي شروعات ستين صفحي کان ڪيل آهي. هر اکر سان شروع ٿيندڙ لفظ نئين صفحي کان شروع ڪيا ويا آهن. حيرت جي ڳالهہ آهي، تہ لغت ۾ "ڃ"، "ڙ"، "ڱ"، "ڻ" ۽ "ء" بابت، پنهنجيءَ پنهنجيءَ جڳهہ بابت داخلا رکي ناهي وئي، نہ ئي ڄاڻ ڏني وئي آهي، تہ انهن اکرن سان سنڌي ٻوليءَ جو ڪو بہ لفظ شروع نہ ٿو ٿئي. جڏهن تہ "ء" اکر هيٺ "ءِ" لفظ شامل ڪرڻ گهرجي ها.

"*سندھیکا سندھی اردو لغت*" ۾ هر هڪ صفحي تي ٻن ڪالمن جي صورت ۾ مواد ڏنو ويو آهي. پهرئين ڪالم ۾ سنڌي لفظ لکيو ويو آهي، جنهن پٺيان ڪولون/دم (:) جي نشاني ڏني وئي آهي، جڏهن تہ ٻئي ڪالم ۾ ننڍي ڏنگيءَ ۾ سنڌي لفظ جي اردو املا ۽ وياڪرڻي حيثيت جو قسم، جهڙوڪ: صفت، مصدر، متعدي (فعل)، ظرف، فعل وغيره يا مذڪر/مؤنث/جمع مؤنث وغيره لکيو ويو آهي، جنهن کان پوءِ مترادف لفظ ۽ معنيٰ لکي وئي آهي، جنهن لاءِ نستعليق خط ڪتب آندو ويو آهي. شايد اسڪولي لغت هئڻ جي ڪري وياڪرڻي لفظن جا مخفف استعمال ناهن ڪيا ويا، نہ تہ انهن جو استعمال بهتر ٿئي ها. لغت ۾ اصطلاح جي صورت ۾ محاوري جي نشاندهي پڻ ڪيل آهي. لغت ۾، لڳ ڀڳ 5000 سنڌي لفظن ۽ اصطلاحن جا اردو متبادل ڏنل آهن.

هِن لغت ۾ بہ، "*علمی سندھی-اردو لغت*" وانگر، سنڌي لفظن جي اردو لکت ۾ سنڌي "ه" کي اردو "*ھ*" وانگر لکيو ويو آهي، جيڪو صحيح نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ اردوءَ ۾ وسرڳي ۽ اَوسرڳي کي ٻن طريقن سان لکيو ويندو آهي يعني "*ھ*" ۽ "*ہ*"، جنهن سان

سنڌي لفظن جا تلفظ بگاڙ جو شڪار ٿيا آهن. مثال طور ”ٻُهارڻ“ کي ”بُهارن“، ”ٻَهَر“ کي ”بهر“، ”ٻهراڙي“ کي ”بهراڑی“ ۽ ”ٻهڪٽو“ کي ”بہکٹو“ ڪري اچار ۾ لکيو ويو آهي.(ص 39) يعني ٻنهي طريقو لکت جو نظر اچي ٿو.

هن لغت منجهان مثال خاطر ٽي عدد داخلائون پيش ڪجن ٿيون:

ڀاڄ (بھاج- مؤنث) بھگڈڑ- بد انتظامی۔

ڀاڄائي (بھاجائی- مؤنث) بھابھی- بھاوج۔

ڀاڄوڪڙ (بھاجوکڑ- صفت) بھگوڑا- بھاگ جانے والا- بزدل- ڈرپوک- کم ہمت-(ص 40)

لفظن جي چونڊ، ترتيب، سٽاءَ، معنائن وغيره جي لحاظ کان هيءَ ”سندھیکا سندھی اردو لغت“ هڪ عام لغت جي حيثيت رکي ٿي.

## 5. رحمٰن سندھی اردو لغت (2018ع):

سنڌيءَ کان اردو ٻوليءَ جي هن لغت ”رحمٰن سندھی اردو لغت“ جو مرتب علي شير قريشي آهي. ان لغت جو پهريون ڇاپو 2018ع ۾ ڊبل ڪرائون سائز ۾ مُجلد 500 جي تعداد ۾ 360 صفحن تي مشتمل، رحمٰن بڪ هائوس ڪراچيءَ پاران ڇپجي پڌرو ٿيو.

هِن لغت ۾ ٻن صفحن تي مشتمل فهرست ڏنل آهي جنهن ۾ سنڌي الف-بي ڏني وئي آهي. اتي متبادل اردو اکر ڏنا نه ويا آهن. نه ئي اندر جتي ڪنهن به سنڌي اکر سان داخلائون شروع ٿين ٿيون، اتي متبادل اردو اکر ڏنو ويو آهي، جيڪو ضرور ڄاڻائڻ گهرجي ها. لغت ۾ ڪو به ”پيش لفظ“ يا ”مقدمو“ لکيل ناهي، جنهن ڪري لغت جي ضابطن، اصولن ۽ طريقيڪار بابت ڪا معلومات نه ٿي ملي.

هِن لغت ۾ به ”علمی سندھی-اردو لغت“ وانگر ٻن ڪالمن ۾ لفظ ۽ معنائون ڏنيون ويون آهن، جن جي وچ تي چِٽي اُڀي ليڪ ڇپي وئي آهي، جڏهن ته هر هڪ ڪالم به ٻن حصن ۾ ورهايل آهي، جن مان پهرئين حصي ۾ سنڌي لفظ ۽ ٻئي حصي ۾ اردو مترادف ۽ معنائون ڏنل آهي. لغت ۾ سنڌي لفظن جو اندراج اٽڪل 15500 ٿيندو، جن ۾ اعرابن جو استعمال مختلف لفظن تي ڪيل آهي. لفظن جي آئيويٽائي ترتيب ۾ ڪي گهٽ وڌايون نظر اچن ٿيون، جهڙوڪ ٻن ”آبهوا“ کي ”آبڪلاٽي“ کان اڳ لکيو ويو آهي (ص 5) يا ”آتش“ کي ”آتر“ کان اڳ ۾ درج ڪيو ويو آهي (ص 5). ان کان سواءِ ”آبرو“ جون به داخلائون درج ڪري، انهن جي وچ تي ”آبهوا“ جي داخلا رکي وئي آهي (ص 5). اردو حصي جي جائزي مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي لفظن جا اچار اردو ۾

لکيا نہ ويا آهن. لفظن جي ڪا بہ وياڪرڻي معلومات ڏنل ناهي، اصطلاحن جي نشاندهي ڪيل بہ نہ آهي. عام طور ہ يا تي مترادف لفظ ڏنا ويا آهن. ڪن لفظن جي معنيٰ کان پوءِ اضافي معلومات بہ ڏني وئي آهي. ڪيترين ئي معنائن تي نظرثانيءَ جي گهرج محسوس ٿئي ٿي. جهڙوڪ "آبرو" جي پهرين داخلا ۾ لکيو ويو آهي: "موروثی، خاندانی، خاندان سے متعلق، جو چیز بزرگوں سے چلی آ رہی ہو۔" جڏهن تہ ٻيءَ داخلا ۾ لکيو ويو آهي: "عزت، شرم، عصمت، فارسی زبان کے لفظ 'آب' کے ساتھ فارسی ہی کا لفظ 'رو' بمعنی چہرہ لگا اور مختلف معنوں میں مستعمل ہے۔" (ص 5) اردو ٻوليءَ جي ٻن جلدن ۾ ڇپيل "مختصر اردو لغت" (جلد اول) ۾ "آبرو" جون معنائون هن طرح جامع نموني ڏنيون ويون آهن. جنهن سان پورو پورو مفهوم اڀريان اچي ٿو: "1. چمک دمک، تابانی، درخشانی. 2. عصمت، عفت، ناموس، پاک دامنی. 3. (i) عزت، اعزاز، قدر و منزلت، نام وری، شہرت. (ii) لاج، شرم. (iii) ساکھ، اعتبار، بھرم. 4. حیثیت، درجہ، قدر و قیمت. 5. شان شوکت، ٹھاٹ باٹ."[6]

هتي ان لغت مان بہ عدد اندراج، مثال خاطر، پيش ڪجن ٿا:

چورسو ایک قسم کی ہتھوڑی جو سوناروں کے کام آتی ہے۔ بیل گاڑی میں کام آنے والی لکڑی کا نام، مربع، چوکور۔

چورمو ملیدہ، چورما، روٹی کو ریزہ ریزہ کرکے اس میں گھی اور شکر ملا لیتے ہیں۔ (ص 121)

هيءَ "رحمٰن سندھی اردو لغت" هڪ سادي ۽ رواجي سنڌي-اردو لغت معلوم ٿئي ٿي، جيڪا اردو-سنڌي لغتن ۾ فقط هڪ واڌارو آهي.

## نتيجو:

پاڪستان کي ٺهئي 75 ورهيہ گذري چڪا آهن. پر سنڌي-اردو لغت نويسيءَ ۾ جيترو ڪم ٿيڻ گهرجي ها، اوترو نظر نہ ٿو اچي. مقدار ۽ معيار جي لحاظ کان ٻنهي ٻولين جي هڪٻئي سان ٻہ-ٻوليائي لغتن ۾ تمام ٿورو ڪم ٿيو آهي ۽ جيترو ڪم ٿيو آهي ان ۾ بہ اصلاح جي چڱي گنجائش آهي. ٽني صديءَ جي مُدي دوران سنڌيءَ کان اردو ٻوليءَ ۾ صرف پنج لغتون ڇپيون آهن. جن مان بہ صرف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي گڏيل طور جوڙيل "سنڌي-اردو لغت" ڌيان ڇڪائيندڙ آهي. پر ان کي بہ ڇپئي 60 سالن کان مٿي وقت گذري چڪو آهي ۽ ان جو ٻيهر ڇاپو بہ نہ ڇپيو آهي، جنهن ڪري اها لغت، ان جي واهپيدارن ۽ چاهيندڙن لاءِ ڪتاب گهرن تي موجود نہ آهي. آنلائن بہ ڪا معياري سنڌي-اردو لغت ۽ اردو-سنڌي لغت انٽرنيٽ تي موجود نہ آهي. موبائيل ايپ طور ڪي بہ چار اردو-سنڌي بہ طرفيون لغتون موجود آهن پر انهن جو

معيار گهٽو گهٽ آهي. ان ڪري نہ صرف ڪتابي طور تي، پر آنلائين انٽرنيٽ تي ۽ موبائيل ايپ ۾ لغت نويسيءَ جي حوالي سان گهڻي ڪم ڪرڻ جي گهرج آهي.

## حوالا:


(1) بدوي، احسان: سچل سائينءَ جو اردو ڪلام (مضمون)، منصور ثاني سچل سرمست، مرتب: پروفيسر عطا محمد حامي، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 104
(2) بدوي، احسان: سچل سائينءَ جو اردو ڪلام (مضمون)، منصور ثاني سچل سرمست، مرتب: پروفيسر عطا محمد حامي، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، ڇاپو پهريون 2012ع، ص 104
(3) بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: جامع سنڌي لغات (جلد 1)، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو حيدرآباد، ڇاپو پهريون ڊسمبر 2017ع، ص 703
(4) *فیروزالدین، مولوی، الحاج: فیروز اللغات اردو جامع، فیروز سنز لمیٹڈ لاہور-راولپنڈی- کراچی، ص629*
(5) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي صوتيات، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد، ڇاپو پهريون جنوري 2009ع، ص 83 ۽ 91
(6) *جعفری، عقیل عباس، سید (مدیر اعلیٰ): مختصر اردو لغت، جلد اول (الف تاژ)، اردو لغت بورڈ کراچی، اشاعت اول 2019ء، ص191*